

О. Мельник,
здобувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ «ФОРС-МАЖОР» У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У зв'язку з набранням чинності 27.04.2014 Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207-VII гостро постає питання наслідків невиконання договорів за фактом установлення форс-мажорних обставин у зв'язку з тимчасовою окупацією території України.

Поняття «форс-мажорні застереження» міститься у Віденській конвенції 1980 р. [1, с. 186], Принципах міжнародних комерційних договорів (УНІДРУА) [2] та інших міжнародно-правових актах. Аналіз різних міжнародно-правових актів і законів зарубіжних країн показує, що світовій практиці поряд із поняттям непереборної сили (форс-мажору) відома й низка категорій, таких як «перешкода поза контролем», «лихо», «стан необхідності». Однак розробники міжнародно-правових норм не ототожнюють поняття «форс-мажор» і «перешкода поза контролем», «лихо», «стан необхідності», хоча всі ці категорії розглядаються як підстави звільнення від відповідальності. Така сама ситуація склалася й у цивільному законодавстві України щодо визначення понять «непереборна сила» та «форс-мажор», що зумовлює необхідність дослідження сутності зазначених правових категорій.

Метою статті є з'ясування сутності понять «непереборна сила» та «форс-мажор» у цивільному праві, цивільному законодавстві України, а також у зовнішньоекономічній діяльності.

Теоретичною основою дослідження є праці Г.К. Матвеева, Є.О. Павлодського, Е.В. Пассека, В.Д. Примака, П.Г. Семенова, О.О. Красавчикова,

М.М. Агаркова, О.О. Йоффе, Ю.Х. Калмикова, К.А. Флейшиць, Б.С. Антимоннова та ін.

Поняття непереборної сили (*vis major, forse majeure, act of God*) існує вже тисячоліття й означає вищу силу, «божий промисел», подію, що перевершує за силою ті людські сили, які можна їй протиставити, а тому звільняє від відповідальності. Це поняття було відомо римському приватному праву класичного періоду, цивільному праву країн континентальної Європи, англо-американському цивільному праву. У рішеннях від 12.07.1929 в Гаазі у справах сербських і бразильських позик, розмішених у Франції, Постійна палата міжнародного правосуддя визнала форс-мажор загальним принципом права.

Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Непереборна сила визначається в п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України як надзвичайна або невідворотна за цих умов подія.

У ст. 218 Господарського кодексу України [3] лише повторюється визначення непереборної сили та зазначається перелік обставин, що не належать до непереборної сили й повністю збігаються з обставинами, наведеними в абз. 1 ч. 1 ст. 617 ЦК України щодо випадку.

У ч. 3 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [4] поняття «форс-мажор» і «обставини непереборної сили» зазначаються як тотожні. Зокрема, згідно з ч. 2 цієї

статті, форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими й іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи, але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо.

У п. 3.1.1 Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) [5] (далі – Регламент) форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) (Force Majeure) визначаються як надзвичайні та невідворотні обставини, які об'єктивно впливають на виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків за законодавчими й іншими нормативни-

ми актами, дію яких неможливо було передбачити та дія яких унеможливає їх виконання протягом певного періоду часу. Дія таких обставин може бути викликана:

– винятковими погодними умовами і стихійним лихом (Acts of God) (епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо);

– непередбаченими обставинами, що відбуваються незалежно від волі й бажання заявника (загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи, але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго), дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дія суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, обмеження комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту тощо);

– умовами, регламентованими відповідними рішеннями та актами державних органів влади, закриттям морських проток, ембарго, заборонаю (обмеження) експорту/імпорту тощо.

Вищезазначений перелік обставин не є вичерпним.

Відповідно до п. 3.2 Регламенту, не вважаються форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) фінансова й економічна криза, дефолт, зростання офіційного та комерційного курсів іноземної валюти до національної валюти, недодержання/порушення своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, від-

сутність у боржника необхідних коштів тощо.

Таке водночас просте й об'ємне поняття форс-мажорних обставин дає змогу розуміти під ними навіть волю Всевишнього, що, однак, поки що не підтверджується правозастосовною практикою [6].

У свою чергу, Вищий господарський суд України в Листі від 09.09.2001 № 01-2.2/279 зазначає, що поняття «форс-мажор» і «непереборна сила» не є тотожними, оскільки категорія непереборної сили включає в себе лише стихійні природні явища, тоді як категорія форс-мажору охоплює тільки скінченний список подій суспільного життя, які сторони на диспозитивних підставах визначають у договорі як право на звільнення від подальшого виконання зобов'язань.

Отже, натепер існує певна невідзначеність у законодавстві та правозастосовній практиці щодо тлумачення термінів «форс-мажорні обставини» й «непереборна сила».

Стосовно зовнішньоекономічних праввідносин варто зазначити, що у випадку виникнення форс-мажорних обставин необхідно звернутися до Віденської конвенції 1980 р. Стаття 79 Віденської конвенції 1980 р. закріплює, що сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликано перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати взяття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків. Проте таке звільнення залишається тільки на період існування такої перешкоди. Також обов'язковою умовою звільнення від відповідальності Конвенція зазначає сповіщення іншої сторони про настання таких перешкод. Неважко помітити, що всі вказані акти містять різний обсяг обставин природного та суспільного походження, які можуть бути підставами для звільнення від відповідальності перед контрагентом. Отже, видається, сторони до-

говору мають самостійно зазначати в договорі, що під форс-мажорними обставинами вони розуміють усі обставини, які перешкоджатимуть виконанню договірних зобов'язань, і надавати найбільш розгорнутий перелік таких обставин. В іншому випадку до обставин форс-мажору будуть зараховані лише обставини, передбачені в п. 3.1.1 Регламенту.

Варто зазначити, що ст. 617 ЦК України застосовується не лише до випадків порушення договірних зобов'язань, а й у разі невиконання чи неналежного виконання недоговірних зобов'язань. Тому пропонується вважати поняття «непереборна сила» більш широким поняттям, яке включає в себе поняття «форс-мажор». Отже, у випадках порушення недоговірного зобов'язання щодо обставини, які звільняють від відповідальності, пропонується використовувати термін «обставини непереборної сили», а обставинами форс-мажору потрібно вважати лише умови договору щодо звільнення від відповідальності за порушення договору.

Відповідно до Регламенту, Департамент юридичного забезпечення Торгово-промислової палати (далі – ТПП) України здійснює засвідчення форс-мажорних обставин відповідно до:

- умов зовнішньоторговельних угод і міжнародних договорів України, норм законодавства, відомчих нормативних актів;

- умов договорів, контрактів, типових договорів, угод між резидентами, в яких безпосередньо передбачено зарахування такої функції до компетенції ТПП України.

Регіональні ТПП (а саме уповноважені особи регіональних ТПП) здійснюють засвідчення форс-мажорних обставин відповідно до умов договорів, контрактів, типових договорів, угод тощо між резидентами, норм законодавства, відомчих нормативних актів органів місцевого самоврядування, в яких безпосередньо передбачено зарахування такої функції до компе-

тенції регіональних торгово-промислових палат/відповідної регіональної ТПП; а також здійснюють надання інформаційно-консультаційних послуг, сприяють зацікавленим особам у підготовці заявок і формуванні необхідного пакета документів із подальшою передачею цих заявок і документів на розгляд ТПП України (з питань, які зараховані до компетенції ТПП України).

Відповідно до Узагальненої інформації щодо практики підтвердження форс-мажорних обставин, наданої Міністерством економіки та питань європейської інтеграції України Листом від 29.06.2004 № 50-29/1102, органи, що засвідчують факти форс-мажору за кордоном різняться, а в деяких — навіть узагалі відсутні. Наприклад, в Австрії форс-мажорні обставини можуть бути засвідчені австрійськими нотаріальними конторами, поліцією, або видаються відповідні довідки-підтвердження підприємствами-партнерами. У Великобританії всі події, які розглядаються як форс-мажор, мають бути підкріплені відповідними офіційним заявами уряду. У Нідерландах форс-мажорні обставини засвідчуються нотаріусом, муніципалітетом або керівним органом провінцій, проте цей перелік не є вичерпним.

Варто знати, що висновки (довідки тощо) таких органів, як поліція, як правило, зводяться лише до підтвердження факту настання відповідної події. При цьому такий висновок не містить будь-яких пояснень щодо причинно-наслідкового зв'язку між подією надзвичайного характеру й невиконанням стороною зобов'язання за договором.

Документом, що засвідчує форс-мажорні обставини, є сертифікат (у певних договорах, законодавчих і нормативних актах згадується також як висновок, довідка, підтвердження) про форс-мажорні обставини.

Форма сертифіката встановлюється ТПП України. Сертифікат видається ТПП України або регіональною ТПП згідно з чинним законодавством, умо-

вами договору (контракту, угоди тощо) та відповідно до Регламенту.

Підставою для засвідчення форс-мажорних обставин є наявність однієї або більше форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), перелічених у ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» в редакції від 02.09.2014, а також визначених сторонами за договором, контрактом, угодою, типовим договором, законодавчими, відомчими й/чи іншими нормативними актами, які вплинули на зобов'язання так, що унеможливили його виконання в термін, передбачений, відповідно, договором, контрактом, угодою, типовим договором, законодавчими та/чи іншими нормативними актами (п. 6.1 Регламенту).

Форс-мажорні обставини засвідчуються ТПП України або регіональними ТПП за заявою зацікавленої особи за кожним окремим випадком. Тягар доказування настання форс-мажорних обставин несе заявник. Заявник також несе повну відповідальність за достовірність викладених фактів, наданих документів, доказів, даних тощо, правильність завірених нею копій згідно з чинним законодавством України.

Така заява розглядається в строк не більше ніж 10 робочих днів. Можна замовити терміновий розгляд заяви, скоротити термін розгляду до 5 робочих днів. Сертифікат видається українською або російською мовою за бажанням заявника та за відповідною заявою може бути виданий додатково іноземною мовою.

Отже, законодавством України не встановлено чіткого переліку обставин, що належать до форс-мажорних обставин, а також не врегульовано процедурні питання повідомлення про настання форс-мажору. Тому сторони в договорі самостійно мають урегулювати підстави та наслідки настання форс-мажору.

Ключові слова: форс-мажор, непереборна сила, зміст форс-мажорного застереження, наслідки форс-мажору.

У статті досліджуються правові відносини, що виникають у зв'язку з імплементацією норм міжнародних правових актів щодо форс-мажорних застережень. Проаналізовано правові наслідки впливу негативних наслідків об'єктивного характеру, до яких належать непереборна сила та її різновид – форс-мажор.

В статье исследуются правовые отношения, возникающие в связи с имплементацией норм международных правовых актов относительно форс-мажорных оговорок. Проанализированы правовые последствия влияния негативных последствий объективного характера, к которым относятся непреодолимая сила и ее разновидности – форс-мажор.

We examine the legal relations arising in connection with the implementation of foreign trade contracts when unfavorable changes in the circumstances occur. The force majeure clause is analyzed, along with the means of contractual regulation that minimize the damage caused by the changing circumstances to the parties of the contracts.

Література

1. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий / под ред. В.И. Кулешова. – М., 1994.
2. Инкотермс. Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати : Правила Міжнародної торгівельної палати від 01.01.2000 // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 68.
3. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
4. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 13. – Ст. 52.
5. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), затверджений Рішенням Президії ТПП України від 18.12.2014 № 44(5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ucci.org.ua/download/forcemr/FMrules181214.pdf>.
6. Потапенко В. Форс-мажор: практична цінність / В. Потапенко // Юридичний журнал. – 2003. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=49>.